

Кікоть А.А., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри режисури, докторант

Харківська державна академія культури

КОСТЮМ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація. Розглядається козацький костюм, який займає важливе місце в комплексі матеріальних і духовних цінностей українського козацтва, у контексті національної культури. У костюмі козака втілюється український ідеал чоловіка-воїна, захисника рідної землі.

Ключові слова: козацька культура, костюм, обряд ініціації, традиція, культ.

Аннотация. Рассматривается казацкий костюм, который занимает важное место в комплексе материальных и культурных ценностей украинского казачества, в контексте национальной культуры. В костюме казака воплощается украинский идеал мужчины – воина, защитника родной земли.

Ключевые слова: казацкая культура, костюм, обряд инициации, традиция, культ.

Annotation. We examine cossak's costume, which plays a crucial role in the system of Ukrainian cossaks' material and spiritual values in the context of national culture. Cossak's costume embodies Ukrainian ideal of man-warrior — protector of Motherland.

Key words: cossak's culture, costume, ceremony of initiation, tradition, cult.

Постановка проблеми. Значення козацтва як складного і багатогранного явища в історії України важко переоцінити. Саме завдяки йому у середині XVII ст. була утворена Гетьманщина — українська держава, яка продовжила державотворчу традицію українського народу. «Завдяки козацтву і його впливу на українську культуру протягом бездержавного і колоніального XIX ст. в ментальності українців жило прагнення до волі і свободи, а козак був уособленням українського ідеалу чоловіка-воїна. Безсмертний козацький дух сприяв становленню української державності в XX ст.» [9]. В костюмі українського козака, що займає одне з головних значеннєвих місць в національній культурі, відображаються найголовніші риси цього неприборканого характеру, втілюється ідея випробування людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливе значення для розуміння феномену українського козацтва має дисертація Ю. С. Фігурного «Архаїчні елементи культури козацтва в контексті українознавства» [9], де автор виявляє значну кількість прадавніх складових елементів традиційної культури козацтва, до яких, насамперед, належить костюм. Акцентуючи увагу на українському козацтві як своєрідному прояві загальної індоєвропейської військової культури, автор не тільки не применшує його самодостатності та ролі в євразійському історичному процесі, а, навпаки, намагається через об'єктивне вивчення поставити його поряд з таким феноменом європейської цивілізації, як середньовічне лицарство. На теренах України козацтво формується у військово-шляхетський стан, продовжуючи дружинно-лицарські традиції Київської Русі.

Є. В. Славутич у процесі дослідження козацького костюма доби Гетьманщини (XVII-XVIII ст.) здійснює наукову і візуальну реконструкцію колірної гами, конструктивних особливостей, складу матеріалів і способу носіння предметів обмундирування й спорядження козацького війська [7]. Автор доводить, що розвиток козацького костюма як складової військової символіки відбувався самостійним, оригінальним шляхом цілком на базі нормативних актів і за ініціативи центральних і місцевих органів влади Української козацької держави. Слід підкреслити, що в добу Гетьманщини українське козацтво мало статус не тільки національних збройних сил, але й головного фундатора Української держави.

До наукового аналізу також залучаються праці Д. І. Багалія, Л. А. Давиденко, Г. Д. Забродіної, Н. М. Камінської, Ю. М. Лотмана, О. В. Мариненко, С. І. Нікуленко, А. Пономарьова, Н. А. Романової та О. Л. Шевнюк.

Метою статті є дослідження козацького костюма в контексті національної культури.

Виклад основного матеріалу. Костюм містить у собі культурну пам'ять, тому звертання до костюмів різних епох і народів, різних культур призводить до трансляції протягом сторіч певних структур особистості і типів поведінки. Ю. М. Лотман, визначаючи поняття культури, в першу чергу вказує

Надійшла до редакції 2.03.2010

на її інформативну сутність: «Культура — це гнучкий і складно організований механізм пізнання. Водночас область культури — область постійної боротьби, соціальних, класових та історичних зіткнень і конфліктів» [5, с. 395]. Костюм в інформаційно-образній царині культури, з одного боку, говорить правду про свого власника навіть тоді, коли цей останній бажає її приховати; з іншого — може дезінформувати оточення, особливо малознайоме.

Костюм є полікультурним утворенням. Перш за все він належить, на думку Н. М. Камінської та С. І. Нікуленко, до матеріальної культури, тому що «створений з природних матеріалів фізичним трудом людини. Але він і духовна культура, бо потребує багато знань, які набуваються в спеціальному навчанні. Він і художня культура, бо створює образ із художньо-асоціативними якостями. Форма костюму виникає асоціативно, під впливом різних явищ природи, суспільного життя, мистецтва. Вона і сама стає джерелом натхнення художніх образів» [4, с. 8]. Можна додати, що костюм не тільки належить, а й певною мірою визначає культуру традиційну і сучасну, християнську і світську, гендерну і корпоративну, оформлює різні субкультури тощо.

Важливим для дослідження феномену козацтва в контексті української національної культури є поняття костюма у сумісній праці Г. Д. Забродіної, Н. А. Романової та О. В. Мариненко. Вони підкреслюють: «Костюм є найбільш близьким людині «шаром» матеріальної культури. Це не тільки зовнішня «оболонка», знак місця людини в суспільстві, а й також його «малий дім», елемент особистого розуміння смислів, частина естетичного досвіду» [3, с. 7]. Отже костюм належить до таких культурних явищ, які, будучи загальновідомими, все ж важко піддаються точним визначенням. Багатофункціональність і розмаїтість костюма припускають відповідну багатозначність його інтерпретацій.

Можна погодитися з О. Л. Шевнюк, що костюм має символічну природу, отже належить простору культурних смислів і значень. Як образно-художня система, він тісно пов'язаний із історичними подіями, етнічними звичаями, національними традиціями, соціальними статусами, естетичними смаками, статевими ролями, взагалі, глибинними пластами культури. Костюм фіксує певні соціокультурні стандарти, демонстрація яких забезпечує акт упізнання їх носіїв, отже йому властива ритуальність. «Костюм також підкреслює зв'язок одягу з певним образом людини, її пластикою, жестами, подіями її життя. Він створює певний проект людини як засіб її самопрезентації» [10, с. 14]. Таким чином, в костюмі спостерігається культурна стереоскопічність, яка дозволяє візуалізувати основи власного буття людини.

Головною відзнакою козацького костюма була зброя — чи не найдорожча складова їхнього костюма. Зброю прикрашали зі значно більшим натхненням, ніж одяг, і ставилися до неї з великою пристрасстю. Наприклад, шабля була «з ножами шагреневої шкіри,

в срібляній позолоченій оправі з бірюзою й іншим самоцвітним камінням» [1, с. 165]. Не зважаючи на те, що головною ударною силою у козаків була вогнепальна зброя (мушкет, рушниця), — саме шабля перейняла на себе культову сакральність меча — священної зброї воїнів. Шабля, як і меч, — це істинно лицарська зброя, ознака приналежності до козацько-шляхетської лицарської верстви [9].

Слід підкреслити, що культ меча був пов'язаний з культом бойового пояса. У козацькому костюмі пояс сприймався як один з найважливіших символів чоловічого престижу, знаком військового достоїнства. В українській культурі взагалі проявляється символічне значення оперізування як зібрання сили й моці, готової до дії.

Серед козацької старшини набули поширення пояси з дорогих тканин, які завозили з Китаю, Туреччини та Персії. Чималим попитом користувалися золототкані двобічні пояси, де кожний з боків мав свій колір і візерунок. Багаті шовкові з рослинним малюнком пояси були прикрасою святкового одягу запорізьких козаків. Традиція носити широкі ткани пояси, у колориті та малюнку яких простежувалися східні мотиви, зберігалася в українському козацтві до кінця XIX ст.

Ключову роль відіграє пояс із червоного шовку. У семантиці його земних кольорів — прояв життєвої енергії й радості, вищого ступеня земної краси. Дорогоцінний червоний шовк асоціюється із червоним сукном символічного козацького вбрання, зі шляхетною кров'ю загиблих козаків.

У військово-культурному комплексі українського козацтва символіка червоного кольору, особливо його пурпурний (малиновий) відтінок, посідає почесне місце. Це проявлялося в червоно-малинових знаменах, в козацькому одязі, під час поховань загиблих козаків (покривали мертвого лицаря-козака червоною китайкою), в ритуальній та символічній насиченості червоної барви як кольору професійного військового стану українського козацтва

Важливе символічне значення в костюмі козака мала шапка — знак мужності, розуму та честі козака, що надавало його образу пластичну закінченість і значеннєву завершеність; без шапки «козак — зовсім не козак». Символіка шапки сходить до архаїчного ототожнення її з найважливішою частиною тіла — головою, що асоціювалася з верховенством, розглядалася як вмістище розуму. Ритуальними, знаковими є різні дії, пов'язані із шапкою (початок і завершення дії, знак поваги тощо). Отже шапка мала багато значень, але всі вони пов'язані з духовними цінностями.

Універсальність функцій козацької шапки є подібною до ролі чудотворної речі в чарівній казці. Шапка була головним предметом у здійсненні ритуальних дій, прийнятих усередині козацького співтовариства, вона виражала почуття і цінності, поділювані всіма, фіксувала важливі події, спрямовувала вчинки кожного. Саме шапка виражала соборність як основну рису існування християнського братерства козаків [2, с. 6-7].

Ритуально-символічний зміст в козацькій культурі мали паління і бражництво як знаки мужності, прояву широти та моці козака. Символіка люльки пов'язана із чоловічим світом і долею козака, з його способом життя. Пізніше паління і бражництво опошлилися, стали звичками «від нечистого», перетворилися на гріховні заняття. Люлька стала предметом марнославства і шанобливості. У багатьох українських переказах відьма насміхається з п'яного козака, викрадаючи в нього люльку.

Важливим елементом козацького костюма були шаровари — символ багатирства. Виготовляли їх з червоного або синього тонкого сукна із «широкими, як Чорне море», холошами та довгою, «що аж вулицю підмітає», матнею. Цей одяг був дуже зручним для їзди верхи. Неможливо уявити собі козака без коня. Кінь в козацькій культурі — це священна істота, бойовий козацький побратим.

Взагалі побратимство є важливим феноменом у козацькій культурі. На думку Ю. С. Фігурного, «ритуал і звичаї побратимства, як ідеалу індивідуальної і колективної взаємодопомоги, духовного єднання, побутували на території України ще в стародавні часи, і вперше письмово зафіксовані батьком історії Геродотом в розповіді про скіфів. Побратимство широко відобразилося в билинах Київської Русі, в українських казках і легендах. Запорізька Січ була заснована на засадах побратимства, які були успадковані українським козацтвом від дружинного лицарства княжих часів» [9, с. 15]. Збережені козацтвом традиції побратимства стали органічною складовою ментальності українців.

Українські кобзарі, оспівуючи козацькі подвиги, порівнювали кровопролитну битву з бенкетом. У козацькому світосприйманні битва і бенкет набували особливого містично-героїчного забарвлення і мали сакральний характер. Битва — це головне поле їх діяльності, бенкет — нагорода за мужню військову працю. Під час битви воїн є головною діючою особою, а вже під час бенкету військовий лідер (ватаг, отаман) віддячує своєю щедрістю, багатством та покровительством за відданість і героїчну звитязність воїнів-козаків.

Зв'язок битви і бенкету набуває, крім ритуально-героїчного, ще й хтонічного (підземного) змісту, тому що загиблі на полі бою воїни-герої продовжували і в потойбічному світі вести вічну війну і вічно бенкетувати. Це відобразилося як в уявленні народу про козаків, так і в їхньому власному світобаченні. Життя козаків можна символічно розділити на два головних періоди, що постійно змінювали один одного: військовий (битва) і мирний (бенкет) [9].

Через суворість козацького способу життя великого значення набували обряди ініціації — випробування новоприбулих та їх підготовки до вступу в козацьке братерство, які своїм корінням сягали давньослов'янських ритуалів «переродження».

Українські козаки створили свою систему військової підготовки молоді — так званій «інститут джурів-молодиків». Характерними рисами цього

інституту були — кропітке, суворе, комплексне, важке навчання військової справі (яке тривало з 7-9 до 20-21 року, що повністю відповідає європейській лицарській традиції), постійне вдосконалення козацько-лицарської військової майстерності та, насамперед, повне проходження юнаком тернистого і нелегкого шляху — від джури до фахового козака-воїна [9].

Як зазначає А. Пономарьов, «молодик, або джур (новачок), вступаючи до січового товариства, мусив «переродитися», тобто зректися свого попереднього життя і бути постійно готовим до смерті. Нерідко його на певний час поселяли на самоті в окремих курінь, проте цим випробування не закінчувалося. Навчання військової справі тривало аж сім років: молодик мусив «Богу добре молитись, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці зірко стріляти, шпесою добре колоти» [6, с. 208]. Після такої ґрунтовної підготовки проводилося випробування, до завдань якого входило і вміння пити горілку, і подолання порогів на човні, і ходіння над прірвою, і приборкання необ'їждженого коня. Тільки здолавши все це, джур діставав право брати участь у поході, після чого міг вважатися запорізьким козаком.

Офіційне зачислення в козаки здійснювалося через обряд прийому. Пройшовши всі випробування, молодик звертався до курінного отамана, хрестився, кланявся йому і просив прийняти у товариство. Отаман радився з кухарем куреня, і коли той погоджувався, молодик сплачував кухареві певну суму грошей. Потім він приводив на обряд поручителів — бувалих козаків. Рішення обрядової комісії затверджував кошовий отаман. «Головною дією обряду було перейменування джура, що означало: новий козак відмовляється від свого минулого, зобов'язуючись свято дотримуватися безшлюбності» [там само, с. 209], тому що «неодружений думає про Господа, одружений — про жінку».

Обряд посвячення в козаки мав цікаве втілення в костюмі. Зміна звичайного одягу джури на козацьке оздоблення означало не тільки його дорослішання, змужнілість, але й прийняття козацької, військової долі, національну і духовну ідентифікацію, коротко кажучи, становлення героя. Естетика кожної деталі козацького костюма з'єднувалася з її високим символічним змістом, призначенням для діяльності представника обраного Христового воїнства. У цьому костюмі актуалізувалися мотиви шляхів, цілісного й чоловічого, домінували чисті, яскраві кольори. Отже, козацький костюм був і є символом потенційного перетворення.

Козацький костюм у добу Гетьманщини набуває нового значення. Можна погодитися з Є. В. Славутичем, що як складова частина матеріальної культури, костюм напрямки пов'язаний з тими матеріалами, з яких він виготовлений. Причому, «для різних географічних регіонів і в різні історичні періоди характерне побутування особливого, неповторного комплексу пошивних матеріалів, безпосередньо залежного від таких факторів як: умови побуту, мода, виробничі можливості, внутрішній і зовнішній ринок матерій,

вектори торгівлі, панівна ідеологія та естетичні смаки певних суспільних верств, стали традиції, конкретний напрямок культури народу, клімат, самі форми костюму, його стиль та призначення» [8, с. 143].

Дорогий, багато оздоблений одяг займав одне з центральних місць у шкалі цінностей української військової еліти. Він мав характер капіталовкладення і передавався у спадок. Дорогі шаги, пошиті з коштовних матерій, служили не тільки виявом заможності власника, але й своєрідним маркером його високого службового та соціального положення, передусім під час офіційних зустрічей та церемоній, військових оглядів, скликання старшинських рад, а також у поході.

Коштовні шовкові й златоткані тканини служили предметом почесних дарунків та винагород за воєнні й політичні заслуги. В особливих випадках, — за вдало проведені військові кампанії великого значення, будівання міст-фортець, а також з нагоди укладення мирових угод з сусідніми країнами та обрання нового гетьмана, — вищим чином, залежно від рангу чи посади, жалували дуже коштовні тканини, зокрема: оксамит червоний флорентійський чи венеційський, обері гладкі, золотні й срібні квітчасті та струйчасті, зербафи, золотні атласи, байберек «німецький» та московський простий і «золотний», камку «куфтер» [8, с. 172]. Порівняймо з простим і строгим костюмом козаків минулих часів, які боролися проти поневолення коштовними речами, немов із запеклими ворогами.

Особливе місце в козацькому братерстві посідали козаки-характерники, образ яких тісно пов'язаний з культом воїна-звіра. У прадавні часи саме з таких воїнів склалися таємні військові чоловічі об'єднання, які сформували власний ритуальний комплекс та своєрідні вірування. Чільне місце в цих віруваннях відводилося звіру-хижаку. «Характерників», або козаків-чарівників, не брали ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля (крім срібної). Їм приписувалася здатність відмикати замки без ключів, переправлятися через ріки на повстині, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верств навколо себе, зникнути посеред поля разом з конем, жити на дні ріки, перетворювати людей на куші, вершників на птахів, «перекидатися» на вовків тощо.

Найвідомішим козацьким отаманом-характерником був Іван Сірко. У легендах також згадується ім'я Нечая. У битві під Берестечком (XVII ст.) він один вистояв проти польського загону. Скільки б не посилав польський воєначальник у цю криваву січу, що влаштувала одна єдина людина, кращих воїнів — результат був однаковий — поляки гинули, як від вибуху. Чарівником і мудрим волхвом вважався козак Мамай; народна уява наділяла його здатністю надсилати повідомлення вищим силам про рідну землю.

На Запорозькій Січі козаки-характерники мали свій курінь і прапор. Їх поважали і побоювалися. Характерники ходили зазвичай з оголеним торсом і босоніж, щоб одяг не заважав спілкуватися з надприродними силами.

За легендами, козак-чарівник міг змінювати колір очей, його оселедець нібито ріс сам по собі без гоління голови. Цей оселедець, з точки зору сучасного знання, сприймався як своєрідна антена, уловлюючи щонайменші космічні повідомлення. Одним з найпоширеніших аксесуарів був довжелезний вовняний пояс червоного чи зеленого кольору, хоча зазвичай характерники надавали перевагу рудому кольору. Суттєво, що в багатьох культурах цей колір символізує гордість і амбіції, потяг до стихійних дій, саморозкриття і встановлення контактів з оточенням, а також — інтелект на рівні підсвідомості. Рудий колір — це зречення як звільнення від пристрасності, похоті, жадібності та ревнощів.

Витоки культу воїна-звіра треба шукати в часи зародження первісних чоловічих таємних об'єднань, вступ до яких був заборонений жінкам. Цих чоловіків об'єднувала обітниця целібату (неодруження) і цноти, тобто вони уникали жінок. Інший підхід до цієї проблеми не забороняв чоловікам мати сексуальні стосунки з жінками. Особливо ці звичаї були розповсюджені в середовищі воїнів-вовків, які займалися викраданням жінок для задоволення своїх суто чоловічих проблем [9].

Українські козаки теж займалися викраданням жінок. У козацькому епосі поширеним є образ жінки, яка плаче: дівчата плачуть над своєю нещасливою долею, матері й дружини — над загиблими синами й чоловіками, сестри — над братами і под. Отже жінка постає в образі жертви, тобто фігурою, яка втілює страждання.

Згодом обітницю безшлюбності було скасовано, але жінкам під страхом смерті заборонялося навідувати Запорозьку Січ. Цікаво, що у сімейних негараздах товариство звинувачувало козака, як сильнішого і мудрішого за жінку, а тому й більш відповідального. Якщо козака зрадила дружина, то били козака за те, що не вдержав її, не виконав своїх обов'язків та нехтував її правами. Якщо ж козак дозволяв собі десь «забаритися», то дружина могла його побити; у такому випадку товариство було на її боці. Якщо дружина доводила, що козак веде себе негідно по відношенню до неї, і пред'являла невідпорні докази, вона отримувала розлучення рішенням козацького кола. Розлучення було найважчим покаранням для чоловіка, бо після цього ні одна жінка не ризикнула б одружитися з ним.

Отже, ставлення українських козаків до жінок є неоднозначним. З одного боку, одружені козаки поважали своїх дружин, визнаючи їх права. В історії України є чимало прикладів, коли жінки приймали участь у битвах пліч-опліч зі своїми чоловіками і навіть очолювали військо, займаючи місце загиблого отамана — свого чоловіка. З іншого боку, неодружені козаки або взагалі ігнорували жінок, вважаючи їх «зряддям нечистого», або розглядали їх тільки у якості сексуального об'єкту. Особливе місце посідає образ матері, який був священним для будь-якого козака. Цей сакральний образ уособлював також Неньку-Україну, за свободу якої билися козаки з

численними ворогами, не шкодуючи своїх сил і самого життя.

Висновки. Козацький костюм як важливий елемент української культури відбиває багатоликий образ козака — могутнього хороброго воїна, лицаря честі, захисника рідної Батьківщини, водночас, людини неприборканих почуттів, розбишаки, гріхородника та шукача пригод. Козаки відкидали поневолення річчю як спокусу диявола. Їм була властива простота й строгість зовнішнього вигляду. З дорожчими речами й тканинами вони боролися, немов з ворогами своєї віри, безкомпромісно реалізуючі у бойовій практиці великий християнський постулат «не збирайте скарбів на землі».

Важливого значення набувають такі елементи козацького костюма, як шабля, шапка, шаровари, пояс, червоний колір, люлька тощо. Високий ступінь функціонування цих костюмних елементів продиктований насамперед їх стародавньою символічною семантикою.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на визначення особливостей козацької маскулінності, яка має гегемонний характер, у контексті гендерної проблематики.

Література:

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій; передмова, коментар В. В. Кравченка; худ., упоряд. іл. В. О. Ріяка. — Х. : Дельта, 1993. — 256 с. : іл. — («Пам'ятки історичної думки України»).
2. Давыденко Л. А. Костюм в художественном мире Н. В. Гоголя (повествовательные циклы, письма): автореф. дис. ... канд. филологич. наук: спец. 10.01.01 «Русская литература» / Л. А. Давыденко. — Саратов, 2008. — 22 с.
3. Забродина Г. Д. Визуализация социокода: структурно-динамический аспект // Г. Д. Забродина, Н. А. Романова, О. В. Мариненко. — Вопросы культурологии. — 2009. — №2. — С. 7-8.
4. Камінська Н. М. Костюм в Україні від Київської Русі до ХХІ століття / Н. М. Камінська, С. І. Нікулєнко. — Х. : Золоті сторінки, 2004. — 208 с. ; 32 іл.
5. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман; ред.: Н. Г. Николаюк, Т. А. Шпак. — СПб : Искусство, 2000. — 704 с.
6. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій / А. Пономарьов. — К. : «Либідь», 1994. — 317 с.
7. Славутич Є. В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження. : дис... канд. істор. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спец. істор. дисципліни» / Євген Володимирович Славутич. — К., 2008. — 278 с.
8. Славутич Є. В. Шовкові тканини в костюмах військової еліти і урядовців Української козацької держави та їхня тогочасна місцева термінологія // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. Число 10. — К. : НАН України. Ін-т історії України, 2007. — С. 143-180.
9. Фігурний Ю. С. Архаїчні елементи культури козацтва в контексті українознавства: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 09.00.12 «Українознавство» / Ю. С. Фігурний. — К., 1999. — 19 с.
10. Шевнюк О. Л. Історія костюма: Навч. посіб. / О. Л. Шевнюк. — К. : Знання, 2008. — 375 с.